

**SENJSKI LOBKOWICZOV GLAGOLJSKI KODEKS
IZ 1359. — PROTOTIP SREDNJEVJEKOVNIH
»LIBER HORARUM« ZA LAIKE**

Nakon 300 godina borbi za glagoljicu i slavensko bogoslužje senjski biskup, čija se jurisdikcija protezala na isključivo glagoljaško područje, prvi traži legalizaciju crkvena liturgijskog jezika, tako duboko uvriježena u njegovim crkvama. I kad je god. 1248. dobio dopuštenje glagoljanja, nastaje procvat prepisivanja glag. lit. kodeksa kao uostalom i u čitavoj Europi. Naime, to je postkoncilsko vrijeme nakon IV Lateranskog koncila g. 1215. koji zahtijeva reformu lit. knjiga, naročito brevijara (časoslova) i izjednačenje bogoslužja u čitavoj zapadnoj Crkvi.

Kršćanstvo je od svojih početaka prihvatilo Psaltir za osnovu svoje službene i privatne molitve, jer svako raspoloženje čovjeka: radost — žalost, veselje — tuga, razočaranje, osamljenost, kajanje i nada nalaze odjeka u pojedinim versovima starozavjetnih pjesama religiozne inspiracije, psalmima. Većina njihovih istraživača tvrdi da se psalmi najviše približuju odi, uzdignućem misli, pobuđivanjem osjećaja kao i njihovu čišćenju i smirenju.

Psaltir je glavni dio brevijara (časoslova). U stara vremena recitirao se čitav, dakle 150 ps dnevno u 8 dnevnih časova. Ali je već u VI st. sv. Benedikt rasporedio psaltir za nedjelju i ostale dane u sedmici tako da se u 7 dana izrecitirao čitav psaltir. Ovaj razdijeljeni psaltir zove se *liturgijski psaltir*, kojemu su se pomalo dodavali i drugi elementi časoslova: antifone, sponsoriji, versovi, kratka čitanja (kapituli) i himne. Iza psalama redovito dolaze kantice od kojih su najpoznatiji novozavjetni *Magnificat*, *Veličit6*, L 1, 46—56 za Večernju, i *Benedictus*, *Blagosloven6*, L 1, 68—79 za Pohvale i *Nunc dimittis*, *Nine otpušćaeši*, L 2, 29—32 za Povečernju.

Psaltir je imao vrlo važno mjesto u životu klera. Svaki ga je svećenik ili redovnik u srednjem vijeku morao znati napamet, jer bez toga nije mogao biti zaređen. Osim toga nitko nije mogao postati biskupom ili se uzdići na koji viši hijerarhijski stupanj, ako ga nije dobro poznao i znao ga valjano jasno tumačiti.

Mnogi pojedinci, kaptoli i opatije privatno su svaki dan recitali čitav psaltir, naročito na Veliki petak, a u samostanima kod uzglavlja umirućega člana svoje zajednice.¹

¹ V. Leroquais, *Les Psautiers manuscrits latins des bibliothèques publiques de France*. Tome I. Mâcon 1940—1941, VIII—XI.

Prema tomu je psaltir knjiga *molitve* srednjega vijeka, a od IX st. on je gotovo jedina knjiga stavljena i u ruke laika i ostaje do kraja XIII i poč. XIV st. Citiraju ga i kod sakramenta ispovijedi, jer je srednjovjekovni penitencijal propisivao za vrlo teške prestupke recitaciju čitava psaltira, dakle 150 ps, za manje je dovoljno 100, 80, 50 ps, a za male 7 pokorničkih ps (6, 31, 101, 120, 129, 142).

Psaltir je bio i *pedagoška* knjiga za laike. Naprijed se nalazio abecedar, pa su iz njega kraljevi, princeze i ostali učili čitati (XIV st.). Uz hrvatskoglagoljskim *Bukvarima* za učenje glagoljice štampani g. 1527. i 1530. nalaze se uz određene molitve i psalmi koji su se nedjeljom pjevali na Večernji s pripadnim kanticima.²

Antika i srednji vijek pridavali su psaltiru praznovjerni učinak, tzv. *sortes sanctorum*, koji se sastojao u slučajnom otvaranju psaltira i traženju u prvom stihu, na koji bi palo oko odgovor na zanimljiva pitanja politike ili tekućega života.³

Premda je Karlo Veliki nastojao uvesti rimsku liturgiju i unificirati je u svojem prostranom carstvu, ipak su po njegovim kraljevskim opatijama nicali i množili se novi dodaci privatne pobožnosti, koje su ubacivali u rimski obred. Novonastali kult Majke Božje koji se odrazio u graditeljstvu (većina zapadnoevropskih katedrala posvećuje se njezinu imenu), u epopeji njezinih Mirakula, zadobio je nezaustavljiven zamah nepisana zakona u sastavljanju i moljenju njezina oficija koji se dnevno dodavao propisanim kanonskim časovima. Ovu je pobožnost prihvatila i širila clunjevaska reforma, franjevci i dominikanci.

Velik se pijetet njegovao prema mrtvoj braći i dobrotvorima u samostanima dodavanjem koralnoj oficijaturi gradualnih psalama (119—133), pokorničkih i oficija za pokojne. Umnažale su se također molitve u čast Križu, svetima, pa i čitave litanije svih svetih s apostrofiranjem domaćih, lokalnih svetaca. Ovi su se dodatni dijelovi uglavnom grupirali uz psaltir, dok konačno nisu dobili svoje mjesto u plenarnom brevijaru za čitavu Crkvu krajem XIII st. i poč. XIV st.

Upravo ovakav liturgijski psaltir s komunalnom i dodatnim oficijima Majke Božje, oficijem za pokojne s pokorničkim psalmima, litanijama svih svetih s malim apostolskim vjervanjem, predstavlja *Senjski, Lobkowiczov* kodeks iz 1359. Sastoji se od 160 pergamentskih ff. manjeg formata, a počinje bez posebna naslova, konvencionalnim zavizom: *V ime O(16)ca i S(i)na i D(u)ha S(veta)go. V n(e)dilju k Jutrnj A(ntifo)n6.* To je prvi datirani i locirani kodeks s kolofonom samoga pisara na posljednjem glag. foliju 159: *Se pisa Kirin žakan B(o)g6 mu pomagai i sa vsimi ki budu va n6 p6ti, a godinu pisanja počinje: V ime B(o)žie am(e)n6. l6t6 G(ospod6)nih6 č. t. l. z. (1359) kada te knigi biše pisani i dopisaše se v s(ve)tom6 Kuzni i Dom6ni v Seni.* Kodeks je odnesen u Prag vjerojatno za vrijeme emauskog perioda hrv. glagoljaša g. 1347—1430. Čuvao se u biblioteci kneza Lobkowicza, po kojemu je danas poznat u literaturi, odakle je došao u biblioteku Narodnog muzeja u

² *Isti*, n. dj. VII; A. NAZOR, *Kožičičev Bukvar*. Slovo 14, Zagreb 1964, 121—128; *isti*, Zagreb, *Riznica glagoljice*, Katalog izložbe, Zagreb 1978, 69.

³ V. *Leroquais*, n. dj. XII.

Pragu, sign IX H 15 (S).⁴ Tekst je pisan na čitavoj strani uglednom hrvatskom uglatom glagoljicom s nekoliko lijepih inicijala u sastavu geometrijskih i biljnih elemenata, a pomažu brže uočavanje serijâ psalama za nedjelje i sedmične kanonske časove, tj. za *Jutarnju* u nedjelje ps 1—20; za *sedmične dane* (feriae) ps 26—108; za male časove: *prvi* (prima) ps 21—25; 53, 117; *treći* (terza), *šesti* (sexta) i *deveti* (nona) ima razdijeljen dugi ps 118; za *Večernju* (Vesperae) određeni su ps 109—147; *Pohvale* (Laudae) su kombinirane od izbora ps s jednim od 147—150 koji počinju pohvalama: *Iubilate*, *Benedicite*, *Laudate*, *Cantate Domino*; za *Povečernju* (Completerium) recitiraju se ps 4, 15, 70, 133. Na psaltir se nastavlja 10 uobičajenih kantika: starozavjetnih i novozavjetnih, Atanazijevo vjerovanje *Quicumque* (iže kolizdo) i *Te Deum* s ovećim inicijalom T, f. 98^r.

F. 99^v — 145^r sadrži *Komunal* (Commune sanctorum), tj. tipove oficija za pojedine kategorije svetaca, uobičajenim redosljedom glag. brevijara. Prije posljednjeg oficija: *Na d(a)nó posvećenî cr(6)kve* umetnut je oficij *V častó s(ve)te Troice k Večerni*...

F. 145^r . 149^r ima oficij za *pokojne* (defunctorum) s naslovom: *K V(e)š(e)rni za duše*, ali samo velike časove: *Jutarnju*, *Pohvale* i *Večernju*. *Jutarnja* ima 9 lekcija iz *knjige Joba*: 7,16—21; 10,1—7; 8—12; 18—22; 13,3—28; 14,1—6, 13—16; 17, 1—3, 11—15; 19,20—27 s četiri oracije: za biskupe, za braću, sestre i dobrotvore i za slugu i službenice.

F. 149^r — 155^r nastavlja oficij *Majke Božje: Počeně uredbě* (upute) *čin b(la)ž(e)nie d(ě)vi Marie*. Na *Večernjoj* dolazi himna u prozi: *Zdrava moróska zvězdo* (Ave Maris Stella). Iza oracije u čast Marije slijede dodatne molitve: sv. Petru i Pavlu, svim svetima i za mir.

F. 154^r donosi subotnji Marijin oficij: *V sobotu predó prvu neděljju prišastva*... sa 9 čitanja: 6 govora (slova) i 3 homilije sv. Augustina na Lukino evanđelje 11, 27, dok je dnevni Marijin oficij uzimao lekcije iz knjige *Sirahove* 24,11—15; 7—8.

F. 156^v nastavlja naslovom *Ps(al)mi za grihi*, tj. pokornički, ali su ispisani samo njihovi inicijpiti.

F. 156^v prosljeđuje *Litanije svih svetih* uobičajenim redosljedom zaziva: Marije, anđela i arkanđela, patrijarha i proroka, apostola i evanđelista, mučenika i ispovjednika, osnivatelja redova, gdje stoji na prvom mjestu sv. *Benedikt*, a zatim dolazi niz ženskih svetačkih imena: *Mariě Magdalěna*, *Agniě*, *Luciě*, *Ceceliě*, *Agata*, *Klara*, *Mar'garita* i zadarska *sveta Nastasiě*, koja drugdje dolazi u obliku *Anastasiě*.⁵ Zanimljivo je da se iza kategorije *mučenika* dodaju mučenici domaćeg, lokalnog kulta, ali bez svoje mučeničke kvalifikacije: *s(ve)ti Juróju*, *Króstoporě*, *Kr'ševaně* (s ě na kraju!), dakle sv. Juraj, zaštitnik senjske biskupije i benediktinske opatije Sv. Juraj kod Senja, sv. Krištofor, zaštitnik Raba i sv. Krševan, naslovnik znamenite zadarske

⁴ J. Vajs, *Nejstarší Breviář hrvatsko-hlaholsky*. Prag 1910, XLI—XLII; I. Mičetić, *Hrvatska glagoljska bibliografija*. *Starine JAZU* 33, Zagreb 1911, 82—83; J. Vajs, *Psalterium palaeoslovenicum croatico-glagoliticum*. Prag 1917; isti, *Které recenze byla rečká predlohá staroslovenského prekladá žaltáře*. *Byzantinoslavica VIII* (1939—1946), 55—86; J. Vašica — J. Vajs, *Soupis staroslovenských rukopisů Národního musea*. Prag 1957, 328—330.

⁵ Jedino I Vrbnički misal, kojega je g. 1457. krasno napisao i ukrasio *popé Tomasó ar'hižakanó sen'ski i vikar gospodina An'drie biskupa sen'skoga*... ima također oblik *Nastasiě*. Cf. Vj. Stefančić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. *Djela JAZU* 51, Zagreb 1960, 343—349.

ԳԵՂՈՍ ՆԱԿԻՆՆԻՍ ՍԱՆՏՈՍ. Է՛Ն. ԴՆՆԵՆ Է՛Ն ԴՆՆԵՆ
 Ե ԼՈՍԻՆ. ՏԻՍՏՈՒԿԻՆ ԱՅՈՍԿԵՄՍ ՏՐԻՆԻՏՍԻՆ ՍԱՆՏՈՍ
 ԴՊՏ Է՛ՆՍ -

ԻՄՈՑ ԳՆՆՈՒԿ. ՔՆՆԵՅՄ ԾՄԱՆՑ ԳՐԿԵՅ ԾՆՊԱՆՑ ԿԱՆՆԱ.
 ԴՐՆՅՈՒՄ ԴՈՒՍԵՅՆ ԿՅՐԻՏՈՒՄՆՑ ԿՆՄԱՄ ԱՄՐԱՄ
 ԽՆՆԱ ԿԱՄ. ԿՆՑ ԿՆԻ ԼՅ ՎՅՐԱՅՄԵՆԾՈՒՅ Է՛Ն ԴՆՆԱ
 ՄԱՊՄՏ. ԿՆՑ ԿՆԻ. ԴՐԻՏՐԱՍԿ ԱՍՄԵՅԾՈՒՄԱՄՄԻՅ
 ԿՆՐԱՄՍԻՅ ՆՈՍՅԱՆՈ՛: ՑՄԾՈՒՄՅԱՆ ԱՍՏՈՒԿՅՅԻՆ ԿՆՆԱ
 ՅՆ. ԿՆԱ Լ. ԿՆԱ ՄԵՆՑՈՒ ԴՆՆԱՆՑԱՍՏԱՍԿ ԱՍՄԱՆ
 Ց ԿՆՑ. ԳՐԱՍԿԻՆ ԱՄԿԻՆՍՍ Է՛Ն ԴՆՆԱՄ ԱՄՐԱՄ. ԿՆՆԱ
 ԱՄՆԱ ԱՄՆԱ. ԿՆՐԱՄՄԱՆՆՑ ԿՆՆԱՑ ԿՆՐԱՄԱՆ ԿՆՆԱ
 ՆՈՍՄԱՆՅՈՒՅ ԿՆՆԱ: ԿՆՐԱԿՅՆ. ԿՆԱՆ ԿՆՆԱՆ ԿՆՆԱ
 Է՛Ն ԴՆՆԱՆ ԿՆՆԱՆ ՆՈՍՄԱՆՑ ՍԱՄԱՄԱ. ԿՆՐՈՒՍԿ:

ԿՆՆԱ Է՛Ն ԴՆՆԱ. ԿՆՐԱՄԱՆՑ ՍՈՒՍԿ ԴՆՆԱ. ԿՆՆԱ
 ՑՄԻՆՅԻ ԱՄՆԱՆ ԿՆՆԱՄ. ԿՆՆԱՄ Է՛Ն ԿՆՆԱ. ԿՆՐԱ
 ՍՈՒՄԱՍՆՑՆՑ ԿՆՆԱՆՑ ՆՈՍՄԱՆՅՈՒՅ Է՛Ն ԿՆՆԱ ԱՄ
 Է՛Ն ԴՆՆԱՎԱՅԿԱՆՈ՛: ԿՆՆԱՄ ԼՅ ՍԱՄԵՆՍՈՒ ՄԱՊ
 Է՛Ն ԿՆՆԱՄ ՍԱՅՈՒՄԿԱՆՑՅԱ. ԿՆՐԱՆՑՆՑ ԴՆՆԱ
 ԲՆԱ ՎԿՆԱՆ ԿՆՆԱՆ: ՍՈՒՍԿԱՆՑԻՆ
 ԿՆԱ ԿՆՆԱ ՆԻԾՈՑԱՄԱՍԿՈՒՅ ԿՆՆԱ
 ԿՆՐԱՆՑԱՆՑՆՑ Է՛Ն. ԿՆՐԱ ՑՄԱՄԵՆ
 ԿՆՆԱՆՑ ԱՄ. ԿՆՐԱ ԿՆՐԱՅՈՒՄԵՆ ԿՆՆԱ
 ԱՍՆԱՆՑ Է՛Ն. ԿՆՆԱՄ ԼՅ ՍԱՄԵՆՍՈՒ ՄԱՊ. ԿՆՐԱ

Է՛Ն. ԿՆՐԱՆՑ ԿՆՆԱՆ. ԱՍՐԱ ԼՅՄՆՑ ԿՆՆԱՆ. ԿՆՆԱ
 ՍԱՆՍՈՅ ԴՆՆԱՆՑԱՆՑՆՑ. ԿՆՐԱ. ԿՆՆԱՆՑ. ՍՈՒՍԿ

: ԿՆՆԱ : Է՛Ն ԿՆՐԱՆՑ

benediktinske opatije i zaštitnik grada Zadra, a registrirana su u narodnu obliku. Kodeks svršava malim (apostolskim) Vjerovanjem. Psaltir je bio određen za pjevanje, za neku zajedničku oficijaturu, ali je teško reći da li za kaptolsku ili benediktinsko-samostansku, jer žakan Kirin nije odredio pobližu destinaciju, a struktura časova, odnosno 9 mjesto 12 čitanja (lekcija) benediktinskog časoslova govori za rimski brevijar franjevačke redakcije.

U stara su vremena prisustvovali vjernici, laici nedjeljnom i blagdanskom oficiju Jutarnje, a naročito Večernje. Najstarije potvrde pobožnosti laiká potječu od *Alcuina*, znamenita teologa Karla Velikoga, a to su njegove knjige *De psalmodium usu* i *Officia per ferias*, tj. skraćeni časoslov za upotrebu laika.⁶ Od karolinške epohe sve do XIII st. umnažali su se dodaci uz psaltir, a koji se nalaze i uz Senjski psaltir. U istom stoljeću nastaje potpuni, integrirani časoslov, koji je zbog kraćenja i redukcije nekih njegovih dijelova nazvan *brevijar*. U taj sastav od jedne knjige ulaze sve dosadašnje separatne zbirke: psaltiri, antifonari, biblijski, patristički i hagiografski lekcionari (pasionali i legendari), himnariji i kolektariji. U taj skraćeni časoslov ulaze i oficiji Marijini i za pokojne, litanije svih svetih i postaju njegov sastavni dio. Zato se u to vrijeme oficiji Marijini i oficiji za pokojne s ostalim dodacima odjeljuju od psaltira i neprestanim umanažanjem dataka nastaje *nova vrsta časoslova* često na narodnim jezicima za redovnice i laike koji nisu znali latinski. Osnova ove zbirke jesu oficij za pokojne i mali oficij Majke Božje (*Horae Virginis Mariae*), koji su dali ime novom časoslovu za laike: *Horarum liber* (latinski) *Libro d'Ore* (talijanski), *Livre d'Heures* (francuski), *Stundenbuch* (njemački). U našoj starijoj nabožnoj književnosti ova vrsta nema zajedničko ime, što će se vidjeti kasnije.

Bitni elementi i redosljed sadržaja ovih časoslova za laike jesu:

1. *Kalendar* s lokalnim svetkovinama;
2. *Izbor iz evanđelja* četiriju evanđelja: J 1,1—14; L 1,26—38; Mt 2, 1—12; Mc 16, 14—20;
3. Molitve Majci Božjoj *Obsecro te* (Svesrdno te molim), *O intemerata* (O neokaljana) dolaze u svim rukopisima ali u različitim redakcijama i nikad ih se ne ispušta. Miniaturisti su oslikavali vlasnike kako kleče pred Bogorodicom sa svojim časoslovom u rukama. (Sl. 107)
4. *Oficij Majke Božje* — *Officium parvum BMV*. Prvi tragovi sežu u X st. Njegova struktura nije jedinstvena, ali je vrlo važna za podrijetlo oficija (dijeceza, samostana);
5. *Oficij sv. Križa* (*Parvus ordo de Cruce* i *Ordo Magnus de Cruce*);
6. *Oficij sv. Duha* (*Parve horae de Sancto Spirito*);
7. *7 pokorničkih psalama*;
8. *Oficij za mrtve* (*Officium defunctorum*), prve potvrde iz IX st.
9. *Prošnje* (*Suffragia*) sadrže antifone, versove i oracije u čast Bogu i svecima. Javlja se u XI st., a mnogobrojne su u XIII st. i to prema kraju i popularnosti kulta pojedinog sveca;
10. *Litanije svih svetih* u kojima se često apostrofiraju imena svetaca pojedinih dijeceza, samostana i mjesnih crkava.

⁶ H. Leclercq, *Livres d'Heures. Dictionnaire d'Archéologie et de Liturgie. Tome 9/2, col. 1836.*

പുനർനക്ഷത്രം ക
ഏറ്റവും നല്ല ദൃശ്യങ്ങളെ പരിരക്ഷിക്കേണ്ടുന്നതിനുള്ള മനഃ
ഭാവങ്ങൾ തുടങ്ങുന്ന ഒരു പ്രകൃതി വിവരണം
കാലം വിവരിക്കുന്നു. പുനർനക്ഷത്രം. മോ.

പുനർനക്ഷത്രം ക
 തുടങ്ങുന്ന ഒരു
 പ്രകൃതി വിവരണം.
 പുനർനക്ഷത്രം. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.
 മോ. മോ. മോ. മോ.

Sl. 104 — Oficij rimski, Rijeka 1530.

Sekundarni elementi koji nisu uvijek prisutni:

1. *Muka po Ivanu* 18,1—19, 42;

2. *15 Marijinih radosti, 7 prošnja našem Gospodinu*;

3. *15 gradualnih psalama* (119—133);

4. Druge *molitve* na latinskom i na narodnom jeziku, od kojih su neke od njih primjeri dirljive pobožnosti, ali se često susreće i praznovjernih elemenata;

5. Često dolaze profani i apokrifni tekstovi.⁷

Postavlja se pitanje da li bi se moglo smjestiti u strukturu Senjskog psaltira s dodatnim tekstovima i u naprijed prikazanu shemu tzv. Knjigu časova ili Malog časoslova još koji od hrvatskoglagoljskih kodeksa? Bez daljnje može se uz Senjski psaltir staviti Psaltir IIIc 12 iz g. 1376. Sl. 102 Arhiva JAZU s komunalom, kalendarom i dodatnim tekstovima. (Ta godina ne stoji na čelu sunčeva ciklusa od 28 godina pa je kodeks vjerojatno i pisan te godine u Lici).⁸ Shema evropskih Knjiga časova može se uglavnom primijeniti na pariški hrvatskoglagoljski zbornik *Code slave 73 iz 1375*. Sadržuje kalendar, psaltir s kanticima, Marijin i mrtvački oficij, litanije svih svetih, liturgijske i neliturgijske molitve, zatim dio misala: *Ordo missae* sa 6 votivnih i 6 mrtvačkih misa. Također su prisutni oficiji i mise za Marijine blagdane: Sviječnicu, Blagovijest, Snježna Gospa, Velika i Mala Gospa i Bezgrešno začecje. Kako je kodeks pisan za »prizidnice crkve sv. Julijana u Šibeniku«, dakle za redovnice, u njemu se nalazi i duhovno štivo: *Muka* od sva četiri evanđelista, legenda sv. Margarete i apokrifni tekstovi: O dvanaest petaka i Poslanica o štovanju nedjelje. Većinu teksta manjeg formata (15 x 11,5 cm) preko cijele strane napisano je *Gregorij sinč Martina Borislavića is' Modruš' s' Gorice*... lijepim pismom u dosta kroatiziranu jeziku, a na području Frankopana, gospodara Krka, Senja i Modruša.⁹ Sl. 103

Drugi takav glagoljski priručnik za pobožnost laika ima određeni naslov: *Oficij rimski. Oficii blaženie devi Marie kužanč i popravljen častnimč ocemč g(ospod)inomč Šimunomč biskupomč modruškim*... *Štampanč v Rici v hižahč prebitanič višerečenoga g(ospod)na Šimuna* g. 1530.¹⁰ Bogat je sadržajem, ima 12 nepaginiranih i 107 paginiranih listova formata šestnaestine s jednim stupcem. Iza naslova sa slikom sv. Šimuna zadarskog (Kožičić je rođen u Zadru) dolazi *Vojč ili pravilo*, tj. sadržaj čitave knjige: *Tabula našastie menč* (mjesečeve mijene) s kalendarom; *7 radosti blaženie devč; Jutrna opčena po vse lčto; Tebč materč božđju hvalimo; Prominutie antif(o)inč v pr(i)š(a)stvi i po roistvi G(ospod)nemč; Misa blaženie devč; Letanie nče; Psalmi pokorni; Oficii za mrtvihč; Letanie za mrtvihč; 7 redakč čvlenihč s(vetomu) Brnardu; Psalamč 90; 7 m(o)l(i)tvicč s(vetago) Grgura; 3 m(o)l(i)tvice; 15 m(o)l(i)tavč svete Brijde; Molitve s(ve)tago Avgustina, Cipriena, Anselma; slijede katekizamski tekstovi s tumačenjima: *Zrc(a)lo svestnoe 10 zapovedi; Od 7 smrtnihč grčhovč; Od 12 členu verč; Odč 5 čuvstvi; 7 m(i)l(o)stinč tčlesnihč; 7 m(i)l(o)stinč duhovnihč; 3 kreposti božanstvenie; 4 po-**

⁷ G. Ronci, *Libro d'Ore*. Enciclopedia cattolica VII, col. 1399—1320, H. Martin, Les Fouquet de Chantilly, Livre d'Heures d'Etienne Chevalier. Paris 1934, 11—17.

⁸ V. Stefanič, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* I. Zagreb 1969, 113—114; M. Pantelič, *Paskalne tabele i datiranje glagoljskih kodeksa*. Slovo 25—26, Zagreb 1976, 285—286.

⁹ M. Tadin, *Recueil glagolitique croate de 1375*. Revue des études slaves, tome 31. Paris 1954, 1—4, 21—32; I. Mulc, *Novootkriveni hrvatski glagoljski spomenici*. Slovo 21. Zagreb 1971, 396.

¹⁰ T. Blažeković, *Fluminensia croatica*. Hrv. bibliografija 4 JAZU. Zagreb 1953, 13—14; A. Nazor, n. dj. Zagreb 1978, 69—70.

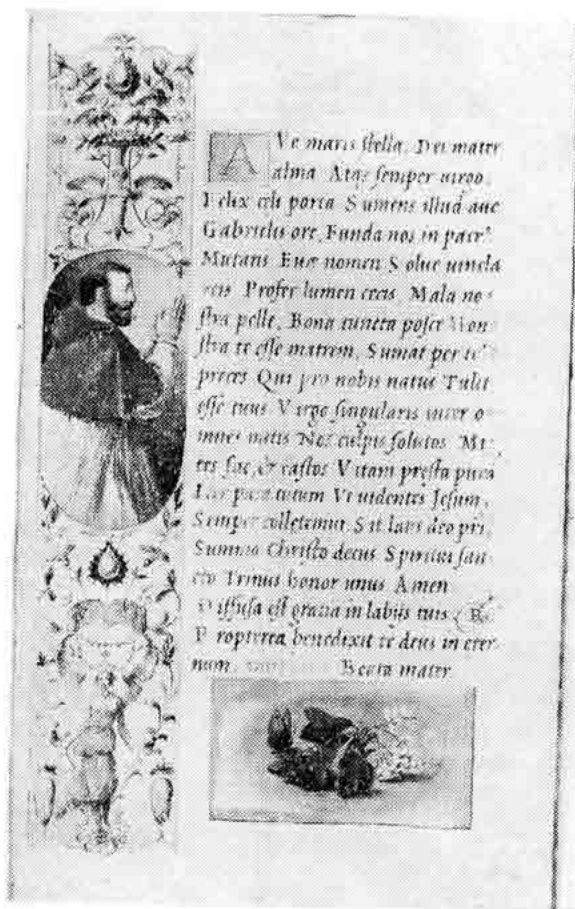
glavitie; 7 dari Duha Svetoga; 7 sakramenti; Tebe B(o)ga hvalimo; Zaklinanie zalago oblaka. Ovaj obogaćeni sadržaj stoji pod naslovom jednog temeljnog dijela, naime, Marijina oficija. Knjiga nema starijih oficija u čast sv. Križa i Sv. Duha, ali zato ima mlađe dodatke: 7 versova sv. Bernarda, koji su nastali kasnije kao i molitve sv. Brigite, švedske kraljice (1303—1373), koja je živjela u Rimu i bila popularna po štovanju Kristove muke i Majke Božje, a zazivali su njezinu pomoć u času smrti.¹¹ O sv. Bernardu postoji mlađa legenda prema kojoj je jednog dana rekao đavao svecu da znade u psaltiru 9 redaka dostatnih za spasenje. Svetac ga zamoli da mu ih povjeri, ali đavo to odbije. Bernard odluči svaki dan recitirati čitav psaltir da mu ne promaknu ovi dragocjeni versovi. Đavao se pak poboja velikih Bernardovih zasluga zbog tolika moljenja, pa mu ih konačno oda. Ova je legenda bila vrlo popularna u XV st.¹² Kalendar obiluje svetkovinama koje su naročito štovali pavlini i augustinci: više datuma za sv. Augustina i njegovu majku sv. Moniku. Šimun Kožičić, biskup modruški, imao je u svojoj biskupiji jake pavlinske glagoljaške centre: Sv. Nikola na Gvozdu, pavlinski vikarijat, i Sv. Marija u Novom i u Crikvenici, dok za augustince na Rijeci nema potvrde da su glagoljali. Možda je biskupu Kožičiću poslužio kao predložak ili uzorak kakav pavlinski priručnik za pobožnost laika. Sl. 104.

Od ova dva sačuvana glagoljska primjerka prvi je odraz rađanja, a drugi odvajanja od psaltira nove nabožne književne vrste u XIV i njezin uspon i vrhunac u XVI st., a iza toga stoljeća dolazi njen nagli suton u zapadnoj Evropi i u Italiji. Kroz dva stoljeća to su bile raskošne molitvene knjige u rukama kraljeva, vojvoda, plemića i princeza ukrašene minijaturama, remek-djelima genijalnih francuskih i flamanskih majstora. Najpoznatija su slavna braća iz Limburga koja su učila kod francuskih umjetnika u Parizu i postigla nedostiživ domet u minijatorskoj umjetnosti srednjovjekovne Francuske. Oni su oslikali minijaturama bogatu Knjigu časova vojvode *Jean de Berry* (Très riches Heures) početkom XV st. Izgleda da su istu Knjigu časova dovršila ilustrirati braća *Van Eyck* iz Nizozemske koja daju novi izraz francusko-burgundskom kulturnom krugu. Tu evoluciju odražuju njihove minijature u milansko-torinskom Časoslovu. Vojvoda de Berry, bogati mecena, veliki graditelj (posjedovao je 17 dvoraca i hotela), kolekcionar dragog kamenja i tapiserija, mogao je živjeti jedino u irealnom, romantičnom dekoru. Imao je posebnu pasiju za iluminirane kodekse pa je posjedovao dvadesetak časoslova (Livres d'Heures). Ovaj je žanr bio prikladan za ilustraciju svega što je vojvoda ljubio i čemu se divio, a ponajviše za prikaz njegova lika. Njegovi su kodeksi dragocjeni obiteljski albumi, gdje se nalazi vojvoda sâm ili sa svojom vojvotkinjom na putovanju, za stolom, okružen svojim svetim patronima.¹³ Poznate slike kalendara sa zanimanjem u mjesecima stoje na čelu više od 120 izvrsnih minijatura koje ilustriraju Marijin život i druge biblijske prizore. Vitkost proporcija, umiljata elegancija pokreta, fotografski realizam prizora, savršenstvo arhitektura, bogata ljestvica boja, pojava pejzaža stapa se u nedostiživo savršenstvo. Umjetnost braće iz Limburga upija svojim francuskim genijem i stvara svoj vlastiti izraz *Jean Fouquet* oko 1415—1480, Tours, u iluminaciji *Knjige časova Etiennea Chevalliera*, povjerenika dvaju francuskih kraljeva, Karla VII i Luja XI. Fouquetu je

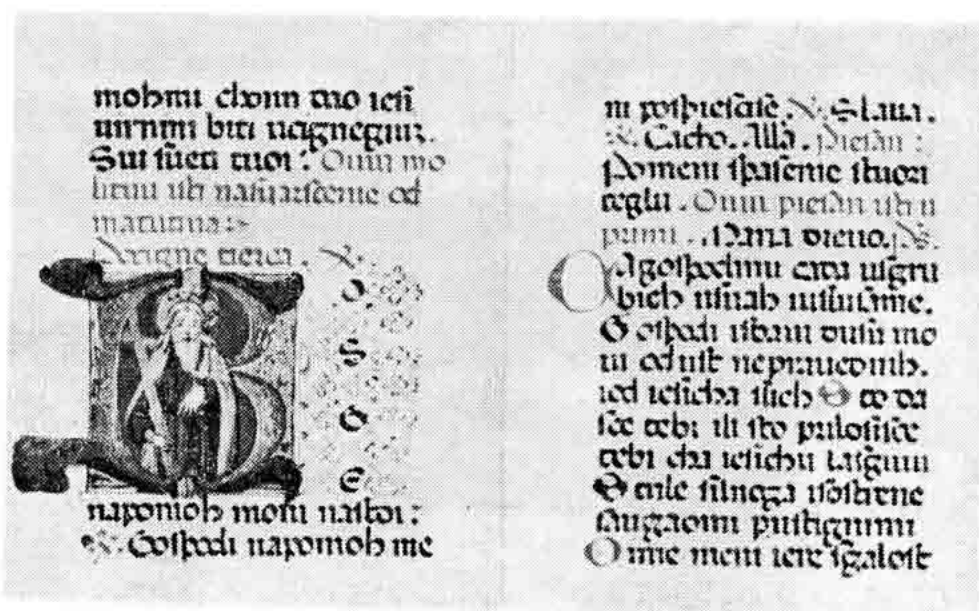
¹¹ *Bibliotheca sanctorum* III, coll. 482—532.

¹² H. Martin, n. dj. 10—11.

¹³ *La peinture gothique*. Les grands siècles de la peinture. Ed. Skira. Geneve 1954, 150—153.

stilski srodan *Philippe de Mazerolles* koji je iluminirao najljepši kodeks burgundskog dvora, Knjigu časova *Marije Burgundske*, žene austrijskog cara Maksimilijana I (1459—1519), koji je preko nje baštinila bečka Nacionalna biblioteka. U Italiji minijaturistika cvate još u XVI vijeku, kad je crna umjetnost u punom zamahu, ali kaligrafi i minijaturisti nalaze još uvijek svoje mecene. Ova profinjena umjetnost našla je i u našoj zemlji svoga genija minijature, *Julija Klovića*, rođena u Grižanima (1498—1578), čiju smo 400. obljetnicu smrti slavili godine 1978. On, posljednji predstavnik minijature, poklonio je evropskoj umjetnosti svoja remek-djela upravo minijaturama Marijina časoslova (*Horae Beatae Mariae Virginis*) što ga je izradio za kardinale Grimani i Alessandra Farnese u Rimu od g. 1537—1546. (New York, Pierpont Morgan Library, MS 69). U kićenim okvirima s dekorativnim likovima naglašenih mišića i patetičnih poza ukrašenim kasnorenesansnim kartušama i volutama Klović je završio epopeju iluminiranja Marijinih časoslova.

Sl. 106 — Vat. (dubr.) molitvenik.

slova. Suvremenici nazivali su ga »knezom minijatura«, »novim i malim Michelangelom«.¹⁴

Hrvatska je u XV i XVI st. razdirana i izmučena turskim provalama i ratovima, gubi narodno plemstvo, a narod osiromašuje. Kulturna djelatnost pisanja i štampanja knjiga pa i časoslova za laike prelazi na slobodnu oazu grada Dubrovnika. Tu su nicali časoslovi na narodnu jeziku od kraja XIV—XVII st. pisani i štampani latinicom i zapadnom ćirilicom (bosančicom). Obradili su ih i registrirali prof. Fancev i Rešetar.¹⁵ Sl. 106. Oni su istog sadržaja poput riječkog Marijina oficija iz 1530, ali nešto različita redoslijeda. Pisani za dubrovačku vlastelu i bogate trgovce bili su ukrašeni minijaturama, a štampani su namijenjeni puku. Povezanost ovih časoslova s onima iz sjevernih krajeva odaje ista struktura Marijina i mrtvačkog oficija i litanijski zazivi lokalnih svetaca od Hrv. primorja do Kotora: *Ladislave, Kirijače, Dmitre, Dujme, Vlasi, Tripune*, a ubačen je i zaziv: *da miesto ouoi i puok u gnez uladati i zuuat dostoisce se...* u Vatinkanskom molitveniku iz kraja XIV st., i *da grad ovi i puok u nem6 vladati i čuvati dostoiš6 se...* u ćirilskom molitveniku koji je štampan g. 1512. Ova religiozna književna vrsta ima različite naslove kod nas: *Oficij rimski, Oficij blažene Marije, Ofičje i Ofičice djevice Marije, Raj duše* (Hortulus animae), kajkavski *Dvojdušni kinč*

¹⁴ G. Gamulin — M. Cionini Visani, Julije Klović. Nakladni zavod Matice hrvatske, Liber, Spektar, Zagreb 1978. 25, 53.

¹⁵ F. Fancev, Vatikanski hrvatski Molitvenik i Dubrovački psaltir. Djela JAZU XXXI, Zagreb 1934; M. Rešetar i C. Danelli, Dva dubrovačka jezična spomenika iz XVI vijeka. Beograd 1938.

(Marijanski i Mrtvečki oficijumi) iz g. 1661, zapravo preštampani molitvenik iz g. 1560. što ga je dala tiskati *Katarina Frankopan*, žena sigetskoga junaka Nikole Zrinskog, »vnmogim drugim dušam na duhovnu hranu«. Vrativši se na Frankopane, ne smijemo propustiti da istaknemo da su *Krsto Frankopan* i njegova žena *Apolonija*, rođena Lang, štampali g. 1518. u Veneciji kao svoj zavjet nakon izlaska iz mletačke tamnice, *Njemačko-rimski brevijar* (Deutsch-Römisches Brevier) za ženski svijet koji ne zna latinski, dakle za pobožnost laika na narodnu jeziku. Knjiga ima oko 10 drvoreza preko čitave strane od najslavnijih mletačkih ilustratorskih majstora. Kalendar ima zanimanja u mjesecima, a inicijali uljepšavaju gotovo svaku stranicu. Na početku iznad predgovora nalaze se Krstov i Apolonijin grb, a na kraju knjige ispod slike Marijina krunjenja kleče Krsto i Apolonija.¹⁶ Sl. 107. U knjizi se ističe da je štampana troškom plemenitog, visokorođenog gospodina Krste Frankopana,

Sl. 107 — Marijino krunjenje, dolje kleče knez Krsto Frankopan i Apolonija, gore njen lik među blaženicima.

¹⁶ Ovu rijetku knjigu posjeduje bečka Nacionalna biblioteka i budimpeštanski Narodni muzej, a opisali su je: M. Mesić, *Krsto Frankopan u tuđini*. Rad JAZU 13, Zagreb 1870, 77–79; H. Thode, *Der Ring des Frangipani* u prijevodu I. Horvata, *Frankopanov prsten*. Pos. izdanja HIBZ-a, knj. 6. Zagreb 1944, 139–141.

Sl 108 — Grb kneza Krste Frankopana i njegove žene Apolonije.

kneza i grofa senjskog, krčkog, modruškog itd. Ovo dvoje plemenitih patnika trajno će živjeti i kao glavni junaci povijesna romana »Vuci« hrvatskog pisca Milutina Cihlara Nehajeva, Senjanina, te dvostruko pripadaju pod okrilje senjske kulturne baštine.

Ovi Mali Marijini časoslovi, kako bismo ih možda mogli jednim imenom nazvati, odraz su suvremene duhovnosti laika i brige naših feudalaca za potrebe svoga naroda, naročito Frankopana, Zrinjskih, kao i crkvenih ustanova. Ova popularna i omiljela književna vrsta povezala je sve krajeve čakavske, štokavske i kajkavske jezične regije, a izvorište su im pak bili hrvatskoglagoljski brevijari, što je već tvrdio prof. Francev. Ovi časoslovi nisu slavni po svojoj iluminaciji, premda smo dali svoj veliki prilog evropskoj minijatorskoj baštini u Kloviću, nego su oni dragocjeni spomenici za proučavanje evolucije jezika. Ove knjige zaslužuju i čekaju svoga obrađivača, jer se one već u XIV st. pojavljuju u pomlađenoj crkvenoslavenštini (Pariški zbornik iz 1375, naročito u psaltiru i čitanjima) i Vat. molitvenik iz istoga vremena na narodnom dubrovačkom govoru.

Napominjemo, kad Mali Marijin časoslov (Officium parvum BMV) za laike u Evropi gasne u XVI st., a kod nas u XVII st., onda on prelazi kao dnevni časoslov u ruke braće laika u muškim, a redovnicima u ženskim samostanima bilo na latinskom bilo na hrvatskom jeziku i bude njihova propisana molitvena knjiga sve do završetka II Vatikanskog koncila, kad je reformiran višestoljetni brevijar i propisan g. 1971. za kler i preporučen laicima pod naslovom *Časoslov naroda Božjega* na narodnim jezicima. Na hrvatskom je tiskan g. 1973.

LOBKOWICZS GLAGOLITISCHER KODEX AUS SENJ AUS DEM JAHRE 1359
— EIN PROTOTYP DES MITTELALTERLICHEN »LIBER HORARUM«

Die Psalmen stellen einen Grundteil des offiziellen Gebetes der Kirche dar (Brevier). In den Anfängen des Christentums wurden alle 150 Psalmen jeden Tag rezitiert. Das Psalterium galt vom 9—13 Jh. als ein privates Gebet. der Laien und als ein Buch aus dem man lesen lernte (14. Jh.).

Im 6. Jahrhundert verteilte der hl. Benedikt das Psalterium auf einzelne Horen des Tages über die ganze Woche. Neben diesem Psalterium kamen im Laufe des 13. Jh. die Hymnen und die übrigen Teile des Breviers hinzu. Ebenfalls kamen ganze Officien hinzu, die aus einer privaten Frömmigkeit entstanden sind. So z.B. das Officium zu Ehren der Mutter Gottes (*Officium Beatae Mariae Virginis*), das Officium für die Verstorbenen (*Officium defunctorum*), verschiedene Gebete (Orationes) und Litaneien aller Heiligen mit der Betonung (Ausrufen) der örtlichen (lokalen) Heiligen. Zu einer solchen Art des Psalteriums mit dem ergänzenden Officium, Gebeten und Litaneien gehört das kroatisch-glagolitische *Lobkowicz's Psalterium*. Dieses Psalterium wurde in Senj im Jahre 1359 geschrieben und befindet sich heute im Prager Volksmuseum unter der Signatur IX H 15 (S). Hier gehört auch das *Psalterium IIIc 12, aus dem Jahre 1376*, das sich in der Jugoslawischen Akademie der Wissenschaft und Kunst (JAZU) in Zagreb befindet.

Im 13. Jahrhundert entstand ein vollkommenes Brevier mit einer Integration aller Sammlungen: Psalterium, Antiphonarium, Hymnarium, Kolektarium und Lektionarium, das in sich biblische, patristische (Homilien), hagiographische (Passionen und Legenden) Teile enthält. In dieses vollkommene Brevier kamen auch ergänzende Officien hinzu. Das so reformierte Brevier wurde für die ganze Kirche vorgeschrieben.

Nach der Integration wurden das Officium der Mutter Gottes und das Officium für die Verstorbenen vom Psalterium getrennt. Mit einer Hinzunahme von vielen Ergänzungen entstand eine neue Art des Breviers für die Laien. Dieses Brevier wurde in der Volkssprache für diejenigen, die kein Latein konnten, geschrieben. Es erscheint unter den Titeln: *Horarium liber* (latein), *Libro d'Ore* (italienisch), *Livre d'Heures* (französisch), *Stundenbuch* (deutsch). In Kroatien erscheint dieses Brevier unter den Titeln: *Oficij rimski*, *Oficij blažene Marije*, *Ofičje und Ofičice dievice Marije*, *Raj duše* (Hortulus animae), *Dvojdušni kinč*. Von den glagolitischen Kodeäen gehört hierher der Pariser Code slave 73 aus dem Jahre 1375. Er wurde mit den Officien und den Messen für die Marienfeste mit den verschiedenen geistigen Lesungen bereichert. Auch gehört hierher das römische Officium »*Officii blaženje devi Marie*« mit einem sehr reichen Inhalt, gedruckt in Rijeka im Jahre 1530.

Diese Bücher waren vom 15—16 Jahrhundert in den Händen der Könige, der Fürstinnen (*Jean de Berry*, *Marie de Bourgogne*), der reichen Laien (*Étienne Chevalier*) und der Kardinäle (*Grimani* und *Farnese*). Sie waren reich ausgestattet und einige Miniaturisten haben Remek-Werke in diesem Gebiet der Literatur geschaffen: die *Gebrüder von Limburg*, die *Gebrüder Van Eyck*, die *Gebrüder Fouquet*, *Philippe Mazerolles*, *Julije Klović* und andere.

In Kroatien wurden vom Ende des 14. bis zum 17. Jahrhundert die Gebetbücher in lateinischen und westkyrillischen Buchstaben, meistens in Dubrovnik für reiche Gutsherren und Kaufleute geschrieben. In den nördlichen Gebieten liess so ein Gebetbuch *Katarina Frankopan* im Jahre 1560 drucken. Im Jahre 1661 wurde dieses Gebetbuch erneut gedruckt. Der Fürst *Krsto Frankopan* und seine Frau *Apolonija* geborene *Lang* aus Augsburg liessen im Jahre 1518 in Venedig »*Deutsch-römisches Brevier*« für die Frauen, die kein Latein konnten, drucken.

Diese religiöse Literaturart geht in Europa im 16. Jahrhundert und in Kroatien im 17. Jahrhundert langsam zurück und beginnt ein amtliches Officium für die Laienbrüder in den Männerklöstern zu werden. Für die Ordensschwwestern erscheint dieses Officium unter dem Titel: *Officium parvum Beatae Mariae Virginis* in der lateinischen oder der Volkssprache. Nach dem II Vaticanum wurden mehrere Jahrhunderte alte lateinische Breviere reformiert und in die Volkssprachen übersetzt, sowohl für die Priester als auch für die Laien, unter dem Titel »*Casoslov naroda Božjega*« und im Jahre 1971 genehmigt.